

Temettuat Defterlerine Göre Pasinler’in (Hasankale) Sosyal Ve Ekonomik Yapısı

Abdülkadir Gül*

Özet

Bu çalışmanın amacı, XIX. Yüzyıl ortalarında Pasinler’in sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymaktır. Çalışmanın en önemli kaynağını oluşturan Temettuat Defterleri; Tanzimat döneminde bölgelerin mal-mülk, hayvan, arazi ve yaşayan bütün insanların şahsi malvarlıklarını kaydetmek için hazırlanmış resmi belgelerdir. 1845 tarihinde Erzurum’un Kazalarından biri olan Pasinler’in şehir merkezi kasaba özelliği taşımaktadır. Bu yerleşim yerinin yedi mahallesi olup en önemli geçim kaynağı tarım ve esnaflık oluşturmaktadır.

Anahtar Kelime: Pasinler, Temettuat Defterleri, XIX. Yüzyıl, Ekonomi, Sosyal.

Abstract

The aim of study is to expose social and economical situation of Pasinler the XIX. th Century. The one most important source of this article is Temettuat Registers which contain very rich data respecting almost all of the characteristics of socio-economic life such as demography and agricultural economy. Pasinler, which was one of Erzurum in 1845 had thirteen quarters at the time and the most signification source of living were agriculture and shopkeeping in Pasinler.

Key Words: Pasinler, Temettuat Registers, XIX. th Century, Economic, Social.

GİRİŞ

Pasinler Kazası’nın Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

Pasinler Kazası, kuzeyden Tortum ve Narman, doğudan Karayazı ve Tekman ile batıdan Erzurum Merkez ilçe topraklarıyla sınır olup, kuzey ve güneyden çevrelenmiş yüksek bir yaylada bulunmaktadır. Kaza merkezi, Erzurum-Tebriz ticaret yolunun üzerinde yer almış olması nedeniyle tarih boyunca ehemmiyetini muhafaza eden bir yerleşim merkezidir.¹

Pasinler’in çekirdeği, tarihi Hasankale’nin yapılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ancak gerek Hasankale ve gerek çevresindeki yerleşimlerin tarihi, oldukça eski bir geçmişe dayanır ve gerçekten de bu çevre, Anadolu’nun en eski yerleşim yerlerinden biridir. Pasin adının, M.Ö. 140 yılında Bakterya (Afgan-Eli) yerleşen kavimlerden *Pasionoi*’lerin bir kolunun bu sahaya yerleşmesiyle ortaya çıktığı

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi. abdulcadirgul25@hotmail.com

¹ Çiğdem Ünal, *Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, s.1.

kabul edilir.² Yine Xenophon tarihine göre Basean yani Pasin, Aras ırmağı boyunca uzanan düzlüklerdir ve adını *Pasionoi* (Phasian) lerden almıştır.³ MÖ. VII. Yüzyıl'da Kimmerler ve İskitler, VIII. ve IV. Yüzyıllar arası Medler ve Persler,⁴ Partlar ve M.S. I. Yüzyıl'dan itibaren Roma baskısı bu bölgelerde hissedilmektedir.⁵ Bölge, IV. ve VIII. Yüzyıllar arası Bizanslılar ve Sasaniler'in hâkimiyetlerine sahne olmuştur. VII.-X. Yüzyıllar arasında da Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki savaşları ve hâkimiyet mücadelelerini yaşamıştır. XI. Yüzyıl'da ise ilk Türk akınları göze çarpmaktadır. Yine Türklerin Anadolu'daki ilerleyişinin önemli adımlarından olan ve Bizans'la 1049'da yapılan Pasinler Savaşı'na ev sahipliği yapmıştır: Ancak Pasinler'in hangi tarihte kesin olarak Türklerin eline geçtiği tespit edilememiştir. Saltuklular 1202'ye ve Selçuklular'da 1230'a kadar burada hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. XIII. Yüzyıl'da Kayıların batıya göçünde bir durak olan Pasinler, 1336 yılına kadar İlhanlılar, XVI. asrın başlarına kadar ise Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın hâkimiyetinde kalmıştır.⁶ Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı siyasi sınırları içerisine alınan Pasin, bir müddet sınır kenti vazifesini üstlenmiştir. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Pasin, Nahcivan ve Tebriz'e yürüyen Osmanlı ordularının durağı olmuştur. 1624 tarihinde Abaza Mehmed Paşa isyanından etkilenen Pasin, 1635'de ise IV. Murad'ı Revan seferine uğurlamıştır. İran'ın 1724 tarihinde Kars kuşatması XVIII. Yüzyıl Pasin tarihi açısından önemli bir olaydır. İbrahim Hakkı yine bu yüzyılın önemli şahsiyetidir. Kızıl Ali vakası da dönemin kroniklerinde kendisine yer bulan olaydır. XIX. Yüzyıl ise Erzurum ve Pasin açısından çok karanlık yılları getirmiştir. 1829, 1855 ve 1877 tarihlerinde yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında işgale uğrayan Pasin, 1916'da da aynı âkibete maruz kalmış, 1918'de ise tekrar Türk vatanına katılmıştır.⁷

² H.Hilmi Karaboran, "Türkiye'de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi yay. No:60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi:17*, Ankara 1984, s.97-148.

³ Xenophon, *Onbinlerin Dönüşü/Anabasis*, (çev. T.Gökçel) İstanbul 1984, s.132-133.

⁴ Rene Grousset, *Histoire de l'Arménie des Origines 1071*, Paris 1947, s.65 vd.

⁵ Nina G. Garsoian, "The Foundation of Theodosiopolis-Karin", *Armenian Karin/Erzerum*. Ed.by. Richard Hovannisian. Costa Mesa, California 2003, pp.63-69; Enver Konukçu, "II. Basileios'tan Romanos Diogenes'e Okomi". *Prof.Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 235-236.

⁶ Astarabâdi, *Bezm-ü Rezm*, (cev. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.424-425; Osman Turan; *Doğu Anadolu Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s.47, 50, 56, 102; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005, s.673; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*. Ankara 1992. s.43; Hrand Andreasyan, "XIV. ve XV. yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar," TED. sa. III. 1972, s.86.

⁷ Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeâtî's- Selâtin*, İstanbul 1274, c.I, 406-460-1,586; Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Beyzâde Tarihi*, (haz. Şevki Nezih Aykut) Ankara 2004. c.II. s.264,1038; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyât* (hz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s.79-80; Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir(Kadri) Efendi Tarihi* (hz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, c.II, s.388-89,394,572-74, 641, 771,773, 845-46, 854,868, 869, 876-79, 1044; Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i İrakeyn*, (hz. H. Yurdaydın) Ankara 1976, s.23-24a; Enver Konukçu; *Tarihçe ve Günümüzde Hasankale*, Erzurum 1998, s.35-79.

XIX. Yüzyılda Seyyahların Gözüyle Pasinler Kazası'nın Demografik Yapısı

XIX. yüzyılda Pasin bölgesine ilk uğrayan seyyah P. Amedee Jaubert'tir. 1804–1805 tarihinde İran'a görevli olarak giderken yaptığı seyahatleri kaleme alan Jaubert, Hasankale'den de geçmiştir. Çoban Köprüsü'nden kısaca bahseden yazar Deveboynu mevkii ve Alvar Köyü'nü de anlatmaktadır.⁸ İngiliz Seyyah Kinneir ise Pasin'in *Erzurum Paşalığı*'na bağlı olduğunu ve yaklaşık 4.000 Türk ve 1.000 kadar Gayr-i Müslim nüfus barındırdığını kaydetmektedir.

Ayrıca kalenin, bölgenin güçlü kalelerinden olduğunu da söylemektedir.⁹ 1817 tarihinde Pasinler'e gelen İngiliz Robert Ker Porter, Azap Köyü, Çoban Köprüsü ve Köprükoy Hanlarından kısaca bahsetmekte ve nüfusun, az miktarda Gayr-i Müslim olmak üzere 3.000 civarında olduğundan ifade etmektedir.¹⁰ 1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rus ordusuyla beraber Pasin Kalesi/Hasankale önlerine gelen Rus Edebiyatının önemli temsilcilerinden Alexandre Puşkin, Rus Ordusunun askeri törenleri ile savaştan ve Rus işgalinden çekinen köylülerin, köyleri büyük ölçüde boşaltmış olduğundan bahsetmektedir. Kentte 100 kadar Ermeni hane olduğunu ifade eden Puşkin, kükürtlü olmasından ötürü Pasin kaplıcalarından memnun değildir.¹¹

1830'da Pasin'e gelen Eli Smith ve H.G.O. Dwight ise 1829 savaşıdan sonra Ruslar tarafından göçürülen 100 kadar Ermeni aileden bahsetmekte ve Pasin Kasabası'nın nüfusunun 400 veya 500 hane kadar olduğunu ifade etmektedir.¹² Savaştan sonra 1835'de Hasankale'ye uğrayan İngiliz James Brant, ovanın göz alıcı bir yerinde olan kasabanın yıkıntı ve virane bir halde olduğunu belirtmektedir. Kalenin savunma açısından pek elverişli olmadığını ifade eden Brant, nüfusun yaklaşık 30–40 haneden ibaret olduğunu söylemektedir.¹³

1836'da Pasin'e gelen bir diğer İngiliz Seyyah ise William J. Hamilton'dur. Hasankale'nin savunma amacıyla çift savunma duvarıyla çevrili olduğundan, savunma toplarının ise eski olduğundan bahseden Hamilton, Brant gibi kasabanın virane olduğunu ve evlerin dörtte üçünün yıkık olduğunu ifade etmektedir.¹⁴ 1840 tarihinde Pasin'e gelen Eugene Flandin, aynı şekilde

⁸ P. Amedee Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse, Fait Dans es Annees 1805 et 1806*, Paris 1821, s.116–118.

⁹ Jhon Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of The Persian Empire*, London 1813, pp. 322–323.

¹⁰ R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia*, London 1822, s. 659–665.

¹¹ Alexandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (çev. Ataoğul Behramoğlu), İstanbul 2008, s. 63–64.

¹² Eli Smith - H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and Georgia and Persia*, London 1834, pp. 74.

¹³ James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the 1835." *Journal of the Royal Geographical Society of London*, London 1836, Vol VI. pp. 200. *Brant'ın verdiği sayı oldukça az olup 1835 tarihli sayım defterlerine göre kentte daha fazla nüfus mevcuttur.*

¹⁴ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, London 1842, vol I., pp.183–184.

Pasinler'in harabe bir halde olduğunu belirtmektedir.¹⁵ Vital Cuinet ise 1892 tarihinde kaleme aldığı eserinde Pasin Kazası'nda 18 nahiye ve 171 köy ile birlikte toplam nüfusun 46.654 olduğunu 39.007 kişinin Müslüman geri kalan unsurun ise Gayr-i Müslim olduğunu belirtmektedir. Ancak eserinde Hasankale'nin müstakil nüfusu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶

Bölgenin önemli idari ve ticari merkezlerinden olan Erzurum ve buraya bağlı Pasinler, birçok seyyahın durağı olmuştur. Her ne kadar basit gözlem ve şifahi bilgiye dayalı olduğundan dolayı verdikleri demografik bilgilere dikkatli bir yaklaşım göstermek gerekse de, seyyahların aktardıkları bilgilerin, Pasin'in, yaşadığı gerek demografik, gerekse sosyo-ekonomik değişimin tespiti açısından değerlendirilmesi zaruridir. Özellikle 1829 Osmanlı-Rus savaşının ve akabinde meydana gelen Rus işgalinin, Pasinler'in ekonomisi ve sosyal hayatı üzerinde meydana getirdiği yıkıcı etkileri, savaş öncesi ve sonrasında buraya gelen seyyahların eserlerinde de açıkça göze çarpmaktadır. Savaştan önce canlı bir ticaret yolu olan, ticaret kervanlarının çokça geçtiği, yaklaşık 5.000 civarında nüfusa sahip olan Pasinler / Hasankale, savaştan sonra yarısından fazlası yıkık, virane ve metruk olan, seyyahların bile tahmini nüfus sayısını değil ancak ayakta kalabilen yaklaşık bina sayısını verebildikleri bir duruma düşmüştür. Ayrıca Rusların savaş sonunda burada meskûn olan Ermeni unsurları zorla göçürmesi de bu seyahatnamelerde yerini almaktadır. Ancak kentin aksine Pasin Ovası, tarihin her döneminde verimliliği ve doğal güzelliği ile yolu buralardan geçen seyyahların hayranlığını kazanmıştır.

Temettuat Defterleri

İncelenen dönemde, kazanın sosyo-ekonomik yapısını ortaya koymak için yararlanılan kaynaklardan birisi temettuat defterleridir. Temettü sayımları¹⁷, vergi çeşidini teke indirmek ve hane reislerinin yıllık kazançlarını tespit etmek amacıyla¹⁸ Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde yapılan tahrirlerdir.¹⁹ Tanzimat bilindiği gibi, bir "numune bölge" uygulaması olarak başlamış ve öncelikle İstanbul'a yakın, merkezden kontrolü daha kolay yerlerde tatbik edilmiştir.²⁰ Bu uygulamadaki amaç, edinilecek tecrübelerle göre sair yerlerde

¹⁵ M. Eugene Flandin; *Voyage en Perse*, Paris 1850, pp. 85–89.

¹⁶ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Paris 1892, pp. 207–208.

¹⁷ "Muhasil-ı emval" adı verilen memurlar sancaklara doğrudan hükümet tarafından tayin edilerek ahalinin emlak ve nüfusunun tahririni yapmışlardır. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.I, İstanbul 1306, s.179.

¹⁸ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavadi*, c. II, İstanbul 1330, s.4–5; Said Öztürk, "Temattuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, (Şubat-Temmuz), İstanbul 2000, s.537.

¹⁹ Bu tahrirler esnasında vilayetlerde uyulması gereken yöntemler valiliklere gönderilmiştir. BA. MMİ. nr. 65/3, 70/1. Geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", *Belleten*, LIX/225, Ankara 1985, s.395.

²⁰ Halil İncalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, XXVIII/109–112, Ankara 1972, s.625.

daha iyi tatbikat yapabilmektir. Bundan dolayı, Erzurum Eyaleti'nde Tanzimat uygulamasına 1845 tarihinde başlanmıştır.²¹ Temettuat sayımlarına bakıldığında, vergi mükellefi olan hane reislerinin gelirlerinin tespiti için yapıldığı görülmektedir. Bu defterlerde genellikle hane reisi belirtilmiştir.

Temettuat defterleri genel itibariyle bir bölge hakkında şu konulardaki bilgileri içermektedir: Bölgenin demografik yapısı, hane reisinin menkul ve gayr-i menkul kaynakları, yıllık kazancı, işletmelerin büyüklüğü, iş gücü ve ayrıntılı vergi yükü, kişilerin mesleği, yetiştirilen zirai ürün ve hayvanlar ile ticari ve sınaî müesseseler hakkında bilgiler sunmaktadır.²²

Pasinler temettuat defterleri, Erzurum Eyaletinde Tanzimat'ın uygulanmaya başladığı tarih olan 1845'de düzenlenmiştir. Pasinler temettuat defterlerinde; genellikle her mahalle veya köy için bir defter düzenlenmiştir. Sayfanın üst kısmında sırasıyla vilayet ve kaza kaydedildikten sonra mahallenin veya köyün adı yazılmıştır. Mahalle veya köylerdeki ahali hane reislerine göre tespit edilmiştir. Örneğin; "Erzurum Eyaletine tabi Pasinler Kazası mahallatından Emir Şeyh mahallesinde mukim ahali-i İslamın emlak ve arazi ve temettuatlarının miktarını mübeyyin defterdir"²³ denilerek deftere giriş yapılmıştır.

Defterlerde, mahallelerdeki toplam hane sayısı, arazi miktarı, hane reislerinin meslekleri, yükümlü oldukları vergi miktarları gibi birçok konuda teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca her hane reisinin adı ve unvanı, sahip olduğu mal varlığı, ne kadar emlak ve arazisi olduğu ve bu arazinin ekili olan bölümleri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Meslekler, hane reisinin isminin üzerine eğik olarak yazılmıştır. Tarımla geçinen hane reisinin meslek bölümü "erbab-ı ziraattan idüğü", esnaflıkla geçinenlerinki ise "erbab-ı ticaretten idüğü" olarak belirtilmiştir. Ticaret ve ziraatın her ikisiyle geçimini sağlayanlar "erbab-ı ziraat ve ticaretten idüğü" şeklinde belirtilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Pasinler Kazasına ait 18 yerleşim biriminin temettuat defterleri bulunmaktadır.²⁴ Bu defterlerin 7 tanesi şehrin mahalleleri olarak görülen; Şeyh Emir (Emir Şeyh),²⁵ Cami-i Kebir²⁶, Ağaç Minare²⁷, Erzurum Kapı,²⁸ Ferhat Kethüda,²⁹ Sivas³⁰ ve Yamaç³¹ mahallelerine aittir. Köylere ait 11 adet temettuat defteri bulunmaktadır. Bu köyler; Ali

²¹ Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s.211.

²² İlbeyi Özer, "Temettuat Defterlerinde Somuncu Babanın Nesebi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s.4-5, İstanbul 2000, s.596.

²³ BA. ML. VRD. TMT. 7017. s.2.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Kalemi (ML. VRD. TMT.)

²⁵ BA. ML. VRD. TMT. 7017. Defter 11 sayfadır.

²⁶ BA. ML. VRD. TMT. 7022. Defter 11 sayfadır.

²⁷ BA. ML. VRD. TMT. 7012. Defter 11 sayfadır.

²⁸ BA. ML. VRD. TMT. 7009. Defter 7 sayfadır.

²⁹ BA. ML. VRD. TMT. 7010. Defter 7 sayfadır.

³⁰ BA. ML. VRD. TMT. 7015. Defter 7 sayfadır.

³¹ BA. ML. VRD. TMT. 7019. Defter 3 sayfadır.

Bezirgân,³² Yağan,³³ Molla Ahmet,³⁴ Elagöz,³⁵ Tavis,³⁶ Haçlı,³⁷ Güllü,³⁸ Tut,³⁹ Yeniköy,⁴⁰ Hacı Halil⁴¹ ve Hüsrev Viran'dır.⁴² Mahalle ve köylere ait temettuat defterlerinin tamamı 1845 tarihlidir.

Çalışmada, temettuat defterlerinin yanı sıra, kazanın idari, iskân ve nüfus yapısında meydana gelen değişim ve dönüşümleri takip veya kıyas edebilmek için değişik tarihli tahrir⁴³, avarız⁴⁴ ve nüfus yoklama⁴⁵ defterlerinden istifade edilmiştir.

SOSYAL YAPI

Demografik Durum

Mahalleler: Sosyal yerleşmenin olduğu gelişmiş bütün toplumların çekirdeğini meydana getiren şehir; siyasi, ekonomik, kültürel ve dini açıdan en yoğun faaliyetlerin meydana geldiği merkezdir. Şehirlerde iskân ünitesi olarak görülen mahalleler, ikamet eden insanların yaşam ve idarî açıdan da en alt birimidir.⁴⁶ Tarım dışı üretim yapıldığından dolayı toprakları mirî arazi grubu haricinde bulunan şehir, bunun dışında bazı hususiyetlere de haizdir. Sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan bakıldığında şehir, sosyal hayatın mesleklere, iş bölümlerine, farklı kültürel gruplarına göre organize edildiği, müesseselerinin kesinlik kazandığı, girift insan münasebetlerinin bütün bir günlük hayata tesir ettiği yerleşme merkezi olarak görülmektedir.⁴⁷

Mahalleler şehirde ikamet eden insanların yaşam ve idarî açıdan da en alt birimidir.⁴⁸ Mahalle birbirini tanıyan, birbirlerinin hareketlerinden sorumlu ve dayanışma içinde bulunan kişilerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı yerdir.⁴⁹

³² BA. ML. VRD. TMT. 7025. *Defter 6 sayfadır.*

³³ BA. ML. VRD. TMT. 7024. *Defter 19 sayfadır.*

³⁴ BA. ML. VRD. TMT. 7023. *Defter 5 sayfadır.*

³⁵ BA. ML. VRD. TMT. 7014. *Defter 6 sayfadır.*

³⁶ BA. ML. VRD. TMT. 7026. *Defter 6 sayfadır.*

³⁷ BA. ML. VRD. TMT. 7018. *Defter 6 sayfadır.*

³⁸ BA. ML. VRD. TMT. 7020. *Defter 6 sayfadır.*

³⁹ BA. ML. VRD. TMT. 7016. *Defter 7 sayfadır.*

⁴⁰ BA. ML. VRD. TMT. 7011. *Defter 2 sayfadır.*

⁴¹ BA. ML. VRD. TMT. 7015. *Defter 6 sayfadır.*

⁴² BA. ML. VRD. TMT. 7008. *Defter 7 sayfadır.*

⁴³ BA. TD.644.

⁴⁴ BA.MAD.5152.

⁴⁵ BA. ML. CRD. nr. 2059.

⁴⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII, *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara 1976, s.1266; İlber Ortaylı, *Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler*, Ankara 1974, s.95.

⁴⁷ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936. s.22.

⁴⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler*, Ankara 1974, s.95; Mahalle hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri-Makaleler-*, Sivas 2006, s.22; Musa Çadircı, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Habitat II*, İstanbul 1996, s.257-263; Maurice M. Cesari, *Osmanlı Kenti* (çev. A.Ataöv), İstanbul 1999; Sevgi Aktüre, 19. *Yüzyıl Sonunda*

XVI. Yüzyılda Osmanlı döneminde Erzurum Eyaletine bağılı olan Pasinler Kazası, Güney Pasin, Kuzey Pasin, Anik ve Miçinger olarak dört ayrı idari bölüme ayrılmıştır.⁵⁰ Bu yüzyılda, kazanın şehir merkezi (*nefs*) bulunmamaktadır.⁵¹ XVI. Yüzyılda köy olan Hasankale'nin mahalleleri ancak XVII. Yüzyılda oluşmuştur.

Kazanın *nefs* olarak adlandırılan Hasankale, adından da anlaşıldığı üzere kale yerleşim yeridir. Osmanlı şehirlerinde mahallenin nasıl oluştuğunu anlamak için Osmanlılarda şehirlerin meydana gelişini hatırlamak gerekmektedir. Osmanlılar da şehirler "*dâhil-i kal'a*" ve "*hâric-i kal'a*" olarak iki kısma ayrılmaktadır. Dâhili kalede, idarecilerle ileri gelenler ve zanaat sahipleri oturuyordu. Haricî kalede ise ziraî faaliyette bulunanlar, dışarıdan gelen kişilerin kurdukları pazaryerleri, bazı tekke ve zaviyeler bulunurdu. Mahalleler ikamet edenlerin vergilerinin belirlenmesinde de belirli bir rol oynuyordu. Çoğunlukla aynı mahallede dinden, etnik kökenden ya da mezhepten olanlar yaşardı.⁵² Anlaşıldığı kadarıyla Pasinler kazasının şehir merkezi olarak görülen Hasankale de ki mahalleler "*dâhil-i kal'a*" olarak adlandırılan bilinen surlar içerisinde oluşmuştur.

Şehir, XVII. Yüzyılda Erzurum kalesinde ve kısmen de Hasankale de görev yapan askerlerin meskûn olduğu askeri garnizon niteliğinde bir yerleşim yeridir.⁵³ Özellikle İran harplerinden dolayı, Erzurum şehrinin önemli güvenlik noktalarından birisini oluşturmaktadır. Şehir, verimli ova ve Anadolu'nun sol kol ticaret yolu üzerinde kurulmuş olmasına rağmen, sert iklim şartları, güvenlik ve Erzurum'a yakın olmasında dolayı tarihi süreçte yeterince nüfus barındıramamış ve kasaba hüviyetinden ileri gidememiştir.

Tahrir ve avarız defterlerine bakıldığında, Pasinler kazasının geniş bir bölgeyi kaplamış olmasına rağmen, yukarıda sayılan olumsuz sebeplerden dolayı, köylerin, ova ile dağların birleştiği noktalarda seyrek ve az nüfus barındıran iskân yerleri oldukları görülmektedir.

Anadolu Kenti, Mekânsal Yapı Çözümlemesi, Ankara 1978; J.H.Kramers, "Mahalle", İA, c.7, İstanbul 1993, s.144.

⁴⁹Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, İstanbul 1984, s.69.

⁵⁰ BA. TD.644. s.8-172.

⁵¹ Hasankale 120 haneli bir köydür. BA. TD.644. s.8-9.

⁵² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 2002, s.165-166.

⁵³ 1642 tarihinde Hasankale, çoğunlukla Erzurum kalesinde görevli gulam, yeniçeri, cebeci, topçu, dizdar, tımarlı, sipahi, mustahfız ve zaim gibi askerin meskûn olduğu bir yerdir. BA. MAD. 5152, s.966-977.

Tablo.1. Şehrin Mahalleleri

Mahalle Adı	1642	1835	1845
Ağaç Minare	275	146	230
Sivasi*	360	77	130
Emir Şeyh*	280	163	250
Yamaç	320	83	100
Ferhat Kethüda*	140	129	185
Erzurum Kapısı	190	134	225
Cami-i Kebir	290	187	255
Tizgi	-	34*	-
Mamaç	115	-	-
Toplam⁵⁴	1970	919	1375

Tabloda da görüldüğü üzere, tarihi süreç içerisinde göze çarpan büyük mahalleler Cami-i Kebir, Emir Şeyh, Ağaç Minare ve Erzurum Kapı'dır. 1642'de şehir merkezinde 8 mahalle bulunmaktadır. Bu mahalleler; Yamaç, Emir Efendi, Ferhat Kethüda, Cami-i Kebir, Sivas, Ağaç Minare, Erzurum Kapısı ve Mamaç idi.⁵⁵ Tamamı Müslimlerin sakin olduğu mahallerde 1970 kişi meskündür.

Yaklaşık iki yüzyıl sonra mahalle sayısında bir değişiklik olmamıştır. 1835'de şehirde 8 mahalle bulunmaktadır. Mahalleler; Yamaç, Emir Efendi, Ferhat Kethüda, Cami-i Kebir, Sivas, Ağaç Minare, Erzurum Kapısı ve Tizgi idi. Tamamı Müslim olan erkek nüfusun toplamı 919 kişidir. Bu nüfusun; 404 kişi *tûvâna*, 338 kişi *sabî* ve 177 kişi ise *müsinn* olarak kaydedilmiştir. 1642'de mevcut olup ta 1835 ve 1845 tarihlerinde tespit edilemeyen tek mahalle Mamaç Mahallesidir. Tizgi, 1642'de köy olarak görülüyorken⁵⁶, 1835'de ise mahalle olarak kayıt edilmiştir.

1845 tarihine ait temattuat defterlerine bakıldığında şehirde 7 mahalle bulunmaktadır. Bu mahalleler; Erzurum Kapısı, Ağaç Minare, Sivas, Ferhat Kethüda, Emir Şeyh, Yamaç ve Cami-i Kebir'dir. Mahallelerin toplam nüfusu

* Mahalle ismini Pasinler de vakıfları bulunan Sivasi İbrahim Bey'den almıştır. BA.MAD.5152. s.966.

* Mahalle 1642 tarihinde Emir Efendi olarak görülmektedir. BA.MAD.5152. s.967.

* Bu mahalle 1642'de Ferhat olarak kayd edilmiştir. BA.MAD.5152. s.969.

* 1835 tarihinde mahalle olarak kaydedilen Tizgi, Pasinler'in 2 km kuzey batısında Hasan Dağı'nın eteğinde bir köydür.

⁵⁴ Nüfus hesaplamalarında genellikle bir hanenin beş kişiden oluştuğu kabul edilmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32, İstanbul 1979, s.334.

⁵⁵Kazanın şehir merkezine 1642 tarihinde rastlanmaktadır. Bu tarihte şehirde, 8 mahalle 108 köyden oluşmaktadır. Kazanın idari taksimatı bu yüzyılda da aynen devam etmiştir. Köylerin nahiyelere göre taksimi ise şu şekildedir; Kuzey Pasin 44, Güney Pasin 28, Anık 19 ve Miçinger 17 köy bulunmaktadır. BA. MAD. 5152,s.966-977.

⁵⁶ BA. MAD. 5152,s.970.

1375 kişiden oluşmaktadır. 1642'de mevcut olan Mamas ve 1835'de mahalle olarak görülen Tizgi ise 1845'de görülmemektedir.

1845 tarihine ait temettuat defterlerine göre Hasankale'de ki mahalleler ve bu mahallelerin verileri şu şekildedir:

Ferhat Kethüda Mahallesi: Mahallenin nüfusu 185 kişidir. Bu nüfusun 15 hanesini çiftçiler, 12 hanesini esnaf grubu, 2 hanesini görevliler ve 8 hanesi de işçi grubu oluşturmaktadır. Mahallede 123 büyükbaş, 26 küçükbaş hayvan ile 6 adet arı kovanı beslenmektedir. Mahalle toplam 1551 kuruş vergi ödemiştir.⁵⁷

Ağaç Minare Mahallesi: Meskûn yerin nüfusu 230 kişidir. Nüfusun 20 hanesini çiftçiler, 14 hanesini esnaf zümresi, 1 hanesini imam ve 11 hanesi de işçi sınıfı oluşturmaktadır. Burada 265 adet büyükbaş, 83 adet ise küçükbaş hayvan beslenmektedir. Ayrıca 7 adet de arı kovanı bulunmaktadır. Mahalle ahalisinin toplam ödedikleri vergi 3272 kuruştur.⁵⁸

Sivas Mahallesi: Bu mahalle 130 kişiden oluşmaktadır. Nüfusun 12 hanesini çiftçiler, 6 hanesini esnaf, 1 hanesini imam ve 7 hanesini işçiler oluşturmuştur. Mahallede 130 büyükbaş ve 106 küçükbaş hayvan beslenmektedir. Mahalle toplam 1471 kuruş vergi ödemiştir.⁵⁹

Yamaç Mahallesi: Mahallenin nüfusu 100 kişidir. Nüfusun 4 hanesini çiftçiler, 5 hanesini esnaf ve 10 hanesini işçiler oluşturmuştur. Burada 33 adet büyükbaş ve 4 adet ise küçükbaş hayvan beslenmektedir. Ayrıca 12 adet de arı kovanı bulunmaktadır. Mahalle ahalisinin toplam ödedikleri vergi 792 kuruştur.⁶⁰

Erzurum Kapı Mahallesi: Meskûn yerin nüfusu 225 kişidir. Nüfusun 17 hanesi çiftçiler, 10 hanesi esnaf zümresi ve 18 hanesi de işçi sınıfıdır. Burada 160 adet büyükbaş, 27 adet ise küçükbaş hayvan beslenmektedir. Ayrıca 15 adet de arı kovanı bulunmaktadır. Mahalle ahalisinin toplam ödedikleri vergi 2530 kuruştur.⁶¹

Emir Şeyh Mahallesi: Bu mahalle 250 kişiden oluşmaktadır. Nüfusun 19 hanesini çiftçiler, 9 hanesini esnaf, 4 hanesini görevli ve 18 hanesini de işçilerden oluşturmuştur. Mahallede 165 büyükbaş ve 62 küçükbaş hayvan ve 80 adet arı kovanı beslenmektedir. Mahalle toplam 3525 kuruş vergi ödemiştir.⁶²

Cami-i Kebir Mahallesi: Meskûn yerin nüfusu 255 kişidir. Nüfusun 17 hanesi çiftçiler, 14 hanesi esnaf zümresi, 5 hane görevliler ve 14 hanesi de işçi sınıfıdır. Burada 221 adet büyükbaş, 40 adet ise küçükbaş hayvan

⁵⁷ BA. ML. VRD. TMT. 7010.

⁵⁸ BA. ML. VRD. TMT. 7012.

⁵⁹ BA. ML. VRD. TMT. 7013.

⁶⁰ BA. ML. VRD. TMT. 7019.

⁶¹ BA. ML. VRD. TMT. 7009.

⁶² BA. ML. VRD. TMT. 7017.

beslenmektedir. Ayrıca 74 adet de arı kovanı bulunmaktadır. Mahalle ahalisinin toplam ödedikleri vergi 3542 kuruştur.⁶³

Şehirdeki mahalleler ile ilgili diğer bir konu ise mahallelerin isim alma şekilleridir. Şehirdeki mahallelerin adlandırılması çeşitli unsurlara dayanmaktaydı. Mahalleler adlarını; genellikle şehirde vazife yapmış devlet adamlarından, molla, derviş, şeyh isimlerinden, cami, esnaf isimlerinden, mescit, medrese, tekke, zaviye, hamam, kale, imaret veya pazaryerlerinden, muhtelif coğrafi özelliklerden, eskiden beri halkın kullandığı isimlerden, mahalleye yerleşenlerin geldikleri yerlerden getirdikleri isimlerden alırlardı. Mahalle isimlerinin konulmasında etkili olan bu özelliklerin benzerlerinin tümünü Osmanlı şehirlerinde görmek mümkündür.⁶⁴ Fakat temelde kültürel ya da ekonomik unsurların, şehirlerin fizikî yapılarının şekillenmesinde ana etken oldukları söylenebilir.⁶⁵

Şehirde *cami, mescit ve din büyükleri ve devlet adamlarından ismini alan mahalleler*: Şehrin en büyük mahallesi Cami-i Kebir'dir. İsmi söz konusu camiden aldığı anlaşılan mahalle herhalde şehrin merkezi yerinde olmalıdır. Mahallenin ismini aldığı Ulu Cami'nin (*Cami-i Kebir*), bilhassa ilk dönemler için şehirde "*Cuma*" kılınan ilk ibadet hane olduğunu sanıyoruz ki, bu bakımdan adı geçen cami'nin mahallenin dini ve idari bakımdan da merkezi bir özelliğe sahip olduğu tahmin edilebilir. Cami-i Kebir Mahallesi ismiyle anılan mahallelere diğer Osmanlı şehirlerinde de rastlamak mümkündür. Bunlardan, Sivas, Tokat, Manisa, Bursa ve Harput gibi şehirleri buna örnek gösterebiliriz.⁶⁶

Bunun yanı sıra Ağaç Minare Mahallesi (*Ağaç Minare Cami*) aynı mahallede bulunan camiden ismini almıştır. Emir Şeyh, Sivas ve Kethüda (*Ferhat*) gibi mahalleler ise şehirde yaşamış olan din büyükleri veya devlet adamlarından isimlerini almış olmalıdır.

Coğrafi ve diğer şartlardan dolayı isim alanlar; Erzurum Kapı Mahallesi, şehrin kale yerleşimiyle ilgidir. Yamaç bugünde mevcut bir mahalle olup, kalenin batı yamacında bulunmaktadır. Mahalle adını kurulduğu yerin eğimli olmasından almıştır. Mamaç Mahalleleri ise adını, şehrin kuzey batısında Tizgi ve Serçeboğazı olarak adlandırılan köylerin bulunduğu mahalden kaynağı çıkan ve başka kaynaklarla birleşip bugünde şehrin ortasından geçen Mamaş adlı ırmaktan almış olmalıdır.

Doğal afetler (Pasinler'de sel etkilidir⁶⁷), savaş, eşkıyalık hareketleri, göçler, salgın hastalıklar ve köylerden şehirlere doğru nüfus hareketleri

⁶³ BA. ML. VRD. TMT. 7022.

⁶⁴ Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Ankara.2006, s.15.

⁶⁵ Ömer Demirel, II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri, Ankara 1989, s.16.

⁶⁶ İsmet Miroğlu, *Kemaîl Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s.146; Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehri Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000, s.20; M. Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s.201; M. Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, 50-51.

⁶⁷ 1910 tarihinde şehre sel gelmiştir. BA. MV. 52/141.

muhtemelen şehir ve mahalle yerleşimlerini etkilemiştir. Bunun yanı sıra, mahalle sayısının fazlalığı veya bu sayının aşağı çekilmesi, büyük ihtimalle vergi toplama amacıyla düzenlenen defterlerin tanzimindeki farklılıktan ve bazen de mahallelerin bölünmesiyle doğan yeni mahallerinin ana mahallelerden ayrı sayılmasından kaynaklanmaktaydı. Mahalle sayılarının azalmasının sebebi ise mahallelerin birleştirilmesi idi.

Hane Reisleri: Temettü sayımlarında her hane reisinin ismi babasının adı ile birlikte yazılmıştır. Hasankale’de hane reislerinin tamamının erkek olduğu anlaşılmaktadır. Bazı isimlerin önünde ya da sonunda *şeyh, molla, hacı, bey* ve *ağa* gibi unvanlar kullanılmıştır. Bunun yanı sıra berberlik, çiftçilik, hizmetkârlık ve değirmencilik gibi sair meslekler o mesleği icra eden şahısların isimlerinin önüne kayıt edilmiştir. Bu isimler, yöredeki şahıs adlarının tespiti bakımından önem arz etmektedir. Hasankale’de şahıslara en çok verilen isimler ve oranları alfabetik olarak şu şekildedir.

Tablo.2. Şehirdeki Şahıs İsimleri ve Önemi

İSİM	Ahmet	Ali	Halil	Hüseyin	İbrahim	İsmail
SAYI	24	16	13	17	18	11
ORAN	%8,8	%5,9	%4,8	%6,3	%6,6	%4
İSİM	Mehmet	Mustafa	Osman	Selim	Yusuf	Abdurrahman
SAYI	30	19	9	7	6	6
ORAN	%11,1	%7	%3,3	%2,6	%2,2	%2,2

Tablodan da anlaşıldığı gibi bölgede kullanılan isimlerin büyük bir kısmı dini şahsiyet isimleridir. En çok kullanılan isim Mehmet’tir. Mehmet ismini taşıyanların sayısı 30 olup, toplam isimler içerisinde ki payı %11,1 dir. En çok kullanılan isimlerden ikincisi Ahmet, üçüncüsü Mustafa ve dördüncüsü de Hüseyin’dir.

Toplumda kullanılan lakap ve unvanlar o toplumda kişi veya ailenin tanımlanmasında kullanılan önemli bir yöntemdir. Kullanılan lakapları ve unvanları özelliklerine göre üç bölüme ayırmak mümkündür. Birinci grup dini unvanlar, ikinci grup fiziksel ve ruhsal engelliler ve üçüncü grup ise ekonomik gelir grubudur. *Hacı (el-hac), hafız, molla (monla), efendi, şeyh* ve *şeyh zade* terimlerinden oluşan dini unvanlar grubu 27 adetle en fazla kullanılmıştır. Bunun yanı sıra 9 kişi ise bey, ağa ve ağazade gibi unvan veya lakapları kullanmıştır. Fiziksel ve ruhsal engelli olarak adlandırılan bir unvana rastlanmamıştır.

B. EKONOMİK YAPI

1. Kazadaki Meslek Grupları: Şehirdeki meslek kollarını 4 kategoride değerlendirmek mümkündür. Bu meslek grupları; çiftçiler, işçiler, görevliler ve sanat-ticaret erbabı diye tasnife tabi tutulmuştur.

Tablo.3. Kaza Merkezindeki Mesleklerin Mahallelere Göre Dağılımı

Meslekler	Cami-i Kebir Mahallesi	Ferhat Kethüda Mahallesi	Yamaç	Erzurum Kapı Mahallesi	Sivas	Emir Şeyh	Ağaç Minare Mahallesi	Toplam
Çiftçi	17	15	5	17	12	19	20	105
İşçiler	14	8	10	18	7	18	12	87
Görevliler	5	2	-	-	1	4	1	13
Esnaf ve Ticaret	14	12	5	10	6	9	14	70
Toplam	51	37	20	45	26	50	46	275

Tabladan da görüldüğü gibi iş kolları arasında ziraatla uğraşan çiftçiler ön plana çıkmaktadır. Esnaflıkla uğraşanların bir kısmının da ziraatla uğraştıkları anlaşılmaktadır.⁶⁸ İşçiler kategorisi içerisinde *çoban*, *hizmetkâr*, *sığırtmaç* ve *amele* işleriyle uğraşanlar kazada ki meslekler içerisinde ikinci sırayı almaktadır. Üçüncü sırada meslek grubu olarak zanaat ve ticaret erbabı gelmektedir. Son sırada ise görevliler bulunmaktadır. Görevliler; *mir-ab*, *imam*, *müezzin* ve *medrese hocasından* oluşmaktadır.

Esnaf ve Ticaret Erbabi

Şehirde faaliyet gösteren esnafının en temel özelliği, şehir ve çevresindeki köylerin ihtiyacını karşılamak üzere üretim faaliyetlerini sürdürmeleriydi. Kaza nüfusu ve ekonomik şartlar ile esnaf sayısı arasında doğrudan bir ilişki olduğu tahmin edilmektedir.

⁶⁸ Üveys bin Karabey Erzurum Kapı Mahallesinde ikamet etmekte olup hem çiftçilik hem de Nalbandlıkla ve Ahmet bin Hüseyin ise Bakkallık işiyle uğraşmaktadır. Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. BA. ML. VRD. TMT. 7009. s.3-4.

Tablo.4. Şehirde Faaliyet Gösteren Esnafılar

Mahalleler	Cami-i Kebir Mahallesi	Ferhat Kethüda Mahallesi	Yamaç	Erzurum Kapı Mahallesi	Sivas	Emir Şeyh	Ağaç Minare Mahallesi
Meslek Adı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı	Sayı
Abacı	-	3	-	-	-	-	-
Arabacı	6	1	-	-	-	-	-
Attar	-	-	-	-	-	-	2
Bakkal	2	-	1	3	4	3	5
Berber	-	-	-	-	-	1	4
Canbaz	-	1	-	-	-	-	-
Çerci	-	-	1	1	1	2	2
Değirmenci	1	2	1	1	-	2	-
Duhan Kıyıcı	-	-	1	-	-	-	-
Dülger	1	1	1	-	-	-	1
Eskici	-	1	-	-	-	-	-
Kahveci	-	-	-	1	-	-	-
Kasap	-	1	-	-	-	-	-
Küçük Tüccar	-	-	-	1	-	-	-
Makaracı	2	1	-	3	-	-	-
Manav	-	-	-	-	-	1	-
Nalbant	2	-	-	1	-	1	-
Sürücü	-	1	-	-	-	-	-
Terzi	-	-	-	-	-	1	-
Toplam	14	14	5	11	5	11	14

Tabloda da görüldüğü üzere şehir merkezinde 19 iş kolunda 73 kişi çalışmaktadır. Esnaf kolları içerisinde 18 adetle bakkallar ilk sıradadır. Bu meslek kolunu 7'şer adetle çerciler, arabacılar ve değirmenciler almaktadır. Şehirde yalnızca birer kişi ile faaliyet gösteren sürücü, terzi, tüccar, kasap, kahveci, tütün (*duhan*) kıyıcısı ve canbaz esnafını⁶⁹ görmekteyiz. Esnafın mahallelere göre dağılımında ise, Cami-i Kebir, Ferhat Kethüda, Ağaç Minare mahallelerinde 14'er esnafın ikamet ettiği görülmektedir. İş kollarının tamamı, üretimden ziyade hizmet üretimi ve alım-satıma dayalıdır. Şehirde faaliyet gösteren bu hizmet grubu üçüncü sırada istihdam alanı oluşturmuştur.

⁶⁹ Belirli bir kar limitiyle pazarlarda her türlü mal alıp satan kişi, komisyoncu.

Ziraat İle İlgili Meslekler (çiftçiler, erbâb-ı ziraat)

Kaza merkezi nüfus, iş bölümü ve üretim kapasitesi açısından bir şehirden ziyade kasaba hüviyetindedir. Kasabada önemli istihdam ve geçim yollu çiftçiliktir. Neredeyse bütün nüfus tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Esnaf, görevliler ve işçi zümrelerinin, asıl meşguliyetlerinin yanı sıra, hayvan besledikleri veya ortakçılık usulüyle ziraat yaptıkları gözlenmiştir. Kaza merkezinde ziraat ile uğraşan toplam hane sayısı 105'dir. En fazla çiftçi 20 kişi ile Ağaç Minare Mahallesi, bu mahalleyi 19 kişiyle Emir Şeyh, 18 kişiyle Cami-i Kebir, 17 kişiyle Erzurum Kapı, 15 kişiyle Ferhat Kethüda, 12 kişiyle Sivas ve 4 kişiyle ise Yamaç Mahallesi takip etmektedir.

İşçiler

Bu grup içerisinde herhangi bir vasfı olmayan emekleri ve bedensel faaliyetleri karşılığında geçimini sağlayan çoban, sığırtaç, hizmetkâr ve ameleler bulunmaktadır. Kaza merkezinde işçilerin toplam hane sayısı 86'dır. İşçiler 11 kişi ile Ağaç Minare, 18 kişiyle Emir Şeyh, 14 kişiyle Cami-i Kebir, 18 kişiyle Erzurum Kapı, 8 kişiyle Ferhat Kethüda, 7 kişiyle Sivas ve 10 kişiyle ise Yamaç Mahallesi ikamet etmektedir. İşçi sınıfı içinde; 45 kişiyle hizmetkârlar ilk sırayı almaktadır. Bu grubu, 34 kişiyle ameleler, 5 kişiyle sığırtaçlar ve 2 kişiyle çobanlar takip etmiştir. Bazı çoban ve hizmetkârların emekleri karşılığı olarak nakit para almadıkları, onun yerine buğday ve arpa aldıkları görülmektedir.

Bu kategori içerisinde bahsedebileceğimiz bir başka zümre ise mesleği olmayan kişilerdir. Bu kişiler, geçimlerini temin edecek hiçbir nesnelere olmayan, başkalarının yardımına muhtaç olan *yaşlılar*, *sakatlar* ve *kimsesizlerden* oluşmaktadır. Yardımlarla geçimlerini sürdürenlerin sayısı 4 dür. Bu grupta olanlar, hiçbir varlıkları olmadığı için vergiden de muaf tutulmuşlardır. Bu zümreyi işçi grubuyla ele alırsak, kasabada sakin olan nüfusun ortalama % 6,5'ünü herhangi bir vasfı olmayan kişiler oluşmaktadır.

Görevliler

Cami ve mescitlerde görev yapan *imam* ve *müezzinlerle*, *mektephocası*, *mir-ablık* (*şehrin su işlerine bakan*)* ve *şeyh akrabalarını* bu gruba dâhil edilebilir. Bu gruba girenlerin sayısı 11 kişidir. Bunlar 4 imam, 2 müezzin, 1 mektephocası, 2 mir-ab ve 2 şeyh akrabasından oluşmaktadır. Bu grup içinde değerlendirilen imam, müezzin, mir-ab ve mektephocası geçimlerini sadece vazifeleri karşılığı aldıkları para ile sağlamamışlar, aynı zamanda çiftçilik ve hayvancılık gibi işlerle de uğraşmışlardır.

Bu grup içerisinde şeyhin akrabaları olarak adlandırılan iki kişi bulunmaktadır. Ferhat Kethüda Mahallesi, *İbrahim Hakkı Hazretleri'nin*

* Şehirdeki çeşme ve kaplıca işlerinden sorumluydular.

küçük oğlu *Mehmet Şakir Efendi* ile biraderi *Ebubekir Efendi'nin* emlak ve arazilerinin olmadığı ve bu sebepten vergiden muaf oldukları belirtilmiştir. Bu şahsiyetlerin, Erzurum Valileri tarafından verilen hediye ve maaşlar ile geçimlerini sürdürdükleri ifade edilmiştir.⁷⁰

KASABANIN TOPRAK VE VERGİ DURUMU

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Pasinler Kazası'nın ekonomik yapısını üç temel unsur oluşturmaktadır. Bunlar; zirai üretim, hayvancılık ve meslek gelirleridir. Halkın büyük bir kısmı çiftçilikle uğraşmaktadır. Üretilen mahsulatın başında buğday, arpa ve "*giyah-ı bağ*" olarak adlandırabileceğimiz ot ve saman dan ibarettir. Şehirdeki meslek ve zanaat grupları üretimden ziyade perakende ticaret üzerine yapılanmıştır. Esnaf kolları ancak şehrin ve haftanın belirli günleri şehre pazara gelen köylünün ihtiyacını karşılamaya paralel gelişmiştir. Ancak, esnaf kolları arz ve talebe bağlı olarak hem çeşit hem de sayı itibariyle şehirlerdeki esnaflarla kıyas edildiğinde oldukça iptidaî kalmaktadır. Ziraat-hayvancılık ve bunun etrafında gelişmiş olan esnaf kolları, Pasinler'in merkez kazasının ekonomik yapısını oluşturmuştur.

Toprak Dağılımı

Pasinler temettuat defterleri kayıtlarında arazi ölçü birimi olarak dönüm kullanılmamış, onun yerine tarlaya ekilebilen tohum miktarının "*kile*", "*god*" ve "*somar*"⁷¹ cinsinden değeri esas alınmıştır. Hane reislerinin sahip olduğu ve çoğunluğunun köylerde bulunduğu toprak miktarı 327 somarlıktır. Ekilebilen arazi kayıtlarda "*mezrû tarla*" şeklinde belirtilmiştir. Ancak bu toprağın ne kadarının ekilip ne kadarının ekilmediğine ilişkin defterlerde bir bilgiye rastlanmamıştır. Dönemin tarım şartları düşünüldüğünde yukarıda belirtilen miktar kadar bir miktarında nadasa bırakılmış olduğu kabul edilebilir.⁷² 1845'de kasabada; 283,21 kile buğday, 226,49 kile arpa ve 1568 kile ot hasadı yapılmıştır.

Defter kayıtlarında sadece buğday, arpa ve ot hasadı yapıldığı ve öşre tabi olduğu görülmektedir. XVI. Yüzyılda bölgede, buğday, arpa, mercimek, çavdar, darı ve bostan,⁷³ XIX. Yüzyılın sonunda ise salatalık, havuç, pancar,

⁷⁰ BA. ML. VRD. TMT. 7010, s.2.

⁷¹ Pasinler temettü kayıtlarında kullanılan somar, kile ve god ölçü birimlerinin birbirleriyle karşılaştırıldığında; 2 teneke 1 kile, 1 kile 4 god, 4 kile 1 somar'a eşit olduğu görülmektedir. Alan birimi olarak 1 somar=2.000 m²'ye denk gelmektedir. 1 somar buğdayın birim fiyatı 80 kuruş, 1 somar arpanın birim fiyatı 40 kuruş, 1 god buğdayın birim fiyatı 5 kuruş ve 1 god arpanın birim fiyatı 2,5 kuruştur. Cengiz Kallek, "Kile", DİA, Ankara 2002,c.25, s.569.

⁷² İklim ve nüfus şartlarının Pasinler'e oldukça benzeyen Bayburt Kazası'nda ekilebilen arazi %46 geri kalan %54 kısım ise nadasa bırakılmıştır. Yunus Özger, "Temettat Defterleri Işığında Bayburt Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, yıl.11, sa.24, Erzurum 2004, s.193-208.

⁷³ BA. TD.644.

yerelması, patates, soğan, kavun ve karpuzunda yetiştirildiği tespit edilmiştir.⁷⁴

Vergi Türü ve Miktarı

Tanzimat döneminde pek çok alanda olduğu gibi ekonomik alanda da önemli düzenlemelere gidildi. Özellikle vergiler konusunda değişiklikler yapıldı. Tanzimat dönemi vergi sistemi içerisinde, tarım ürünlerinden alınan onda bir oranındaki öşür vergisinin yanı sıra, küçükbaş hayvanlardan alınan "*adet-i ağnam*", Gayr-i Müslimlerden alınan cizye vergisi ve birçok türü ve tahsil şekli olan örfi vergiler yerine bir bütün olarak alınmasına karar verilen "*vergi-yi mahsusa*" vergisi alınmıştır.

Vergi-yi Mahsusa

Tanzimat idarecileri tarafından örfi vergiler yerine konulan ve "*an cemaatin vergi*", "*vergi-yi mahsusa*", "*vergi*" ve "*komşuca alınan vergi*" gibi değişik isimlerle adlandırılan bu vergi 1840 tarihinden itibaren uygulanmaya başlandı.⁷⁵ Vergi-yi mahsusa'nın ne kadar olacağı liva bazında değerlendirilir ve miktar kazalar arasında paylaştırılırdı. Kaza yönetimi, Müslüman mahallelerde imamlar ve Gayr-i Müslimlerin olduğu yerlerde papaz ve kocabaşlar ile birlikte köy ve kasabalara düşen vergi yükünü belirlerdi. Verginin tahsili 1845 tarihine kadar "*rûz-i hızır*" ve "*rûz-i kasım*" olarak iki taksitle yapılıyordu.⁷⁶ Ancak Pasinler de vergilerin toplanma tarihi, ziraat erbabı mükelleflere kolaylık sağlamak için mahsul zamanından senenin sonuna kadar, ticaret ve zanaatla uğraşanların vergileri ise mali yılın başı olan Mart ayı olarak belirlenmiştir.⁷⁷

Kaza merkezinin 1845'tarihindeki vergi-yi mahsusa yükü 9463 kuruş olup, en fazla vergi yükü 2311 kuruş ile Emir Şeyh Mahallesindedir. Bu mahalleyi sırayla 1977 kuruş Ağaç Minare, 1969 kuruş Cami-i Kebir, 980 kuruş Erzurum Kapı, 896 kuruş Ferhat Kethüda, 708 kuruş Sivas ve 622 kuruş Yamaç Mahalleleri takip etmektedir.

Kazada vergi-yi mahsusa'nın kişi başına düşen miktarı 24 kuruştur. Ancak, kaza merkezinde 26 kişi bu vergiyi ödememektedir. Bu vergiden muaf olanların toplam nüfus içerisinde ki oranı % 1,7'dir. Muaf olan kişiler, ya komşu yardımlarıyla geçinen hiç geliri olmayan insanlar veya imam, müezzin ve mir-ab gibi görevlilerdir. Muaf olanlar hakkında "*fakir olduğundan...*", "*karyenin imamı olduğundan...*" veya "*mir-ab olduğundan...*" gibi ibarelerle vergi muafiyetlerinin gerekçesi belirtilmiştir.

⁷⁴ *Salname-i Vilayet-i Erzurum* 1288, s.169-170.

⁷⁵ Said Öztürk, "Temattuat Tahrirleri", s.538.

⁷⁶ Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996, s.175.

⁷⁷ BA. MMİ. nr. 58/5, 102/11.

Aşar vergisi

Maliye ıstılahında arazi ürünlerinden alınan vergi anlamında kullanılan öşür'ün kelime anlamı onda bir dir.⁷⁸ Öşürün, aynı zamanda bir ibadet niteliği taşıdığı, arazinin zekâtı olarak değerlendirildiği, sadece Müslümanlardan ve mülk araziden alındığı bilinmektedir.⁷⁹ Hasankale'den, 1845 tarihinde alınan öşür vergi miktarı 7050 kuruştur. Bu verginin mahallelere göre dağılımı şöyledir; 1214 kuruş Emir Şeyh, 1295 kuruş Ağaç Minare, 1573 kuruş Cami-i Kebir, 1550 kuruş Erzurum Kapı, 655 kuruş Ferhat Kethüda, 763 kuruş Sivas ve 170 kuruş Yamaç Mahalleleri'nden tahsil edilmiştir.

Tablo. 5. Vergilerin Mahallelere Göre Dağılımı

Mahalle Adı	Cami-i Kebir Mahallesi	Ferhat Kethüda Mahallesi	Yamaç	Erzurum Kapı Mahallesi	Sivas	Emir Şeyh	Ağaç Minare Mahallesi	Toplam
Aşar Vergisi	1573	655	170	1550	763	1214	1295	7050
Vergi-yi Mahsusa	1969	896	622	980	708	2311	1977	9463
Toplam Vergi	3542	1551	792	2530	1471	3525	3272	16513

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi 1845'de kazadan toplanan verginin yekûnu 16513 kuruştur. Bu verginin 9463 kuruşu vergi-yi mahsusa ve 7050 kuruşu ise aşar vergisi adı altında taksim edilmiştir. Vergi-yi mahsusa vergisi toplam vergi miktarı içinde oranı % 57,3 ve aşar vergisinin ise toplam vergi miktarına oranı % 43,7 dir. Toplam vergi içerisinde en çok vergi ödeyen mahalleler sırasıyla; 3542 kuruş Cami-i Kebir, 3525 kuruş Emir Şeyh, 3272 kuruş Ağaç Minare, 2530 kuruş Erzurum Kapı, 1551 kuruş Ferhat Kethüda, 1471 kuruş Sivas ve 792 kuruş Yamaç Mahalleleri gelmektedir.

HAYVANCILIK

Temettuat defterlerinde kazada hayvancılığa ait tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Hayvanlar; sağmal inek, kısırak, sağmal ağnam(koyun), koşu öküzü, inek buzağı, düğe, sağmal çamış, sağmal keçi, arı kovanı (kuvvare veya asel), erkek çamış, kuzu, oğlak, çamış buzağı, merkep, dişi kuzu ve erkek kuzu şeklinde tasnif edilmiştir. Tablo oluşturulurken, erkek ve dişi kuzular, sağmal ve erkek çamış, inek buzağı ve çamış buzağı, sağmal keçi ve erkek keçi tek kalem altında hesaplandı. Hayvan sayısı, genellikle mahalle nüfusuyla paralellik arz etmektedir.

⁷⁸Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavaidi*, c. II, s.58; Ömer L. Barkan, "Öşür", İA, c.IX, s.482-488.

⁷⁹Said Öztürk, *Bir Anadolu Şehri Bilecik*, s.185.

Yetiştirilen hayvanlar içerisinde en değerlileri sırasıyla sağmal çamış ve sağmal inek oluşturmaktadır. Kısarak ise genellikle zengin olarak tabir edebileceğimiz kişiler tarafından beslenmekteydi.⁸⁰ Özellikle koşu öküzleri çiftçilik yapan ailelerin vazgeçilmez varlıklarıdır. Bu hayvanlarla çiftçi ailesi, tarla-bostanını sabanla sürmekte, mahsulünü taşımakta ve hasat yapmaktadırlar. Bu bağlamda koşu öküzleri, beslenen diğer hayvanlardan farklı olarak çiftçi ailesinin modern tarım öncesi traktörü görevini üstlenmişti.⁸¹ Kazada beslenen hayvanlar içerisinde 346 adet (re's) inek olup, onu 294 adet buzağı ve 272 adet ile koşum öküzü izlemektedir. Toplumdaki her kesimin en başta beslemek istediği hayvanın sağmal inek olduğu anlaşılmaktadır. Hasankale'de yapılan hayvancılık faaliyetlerini dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlar; büyükbaş hayvancılığı, küçükbaş hayvancılığı, koşum hayvancılığı ve arıcılık faaliyetleridir.

Büyükbaş Hayvancılık

Özellikle sütü için beslenen inek ve camış ile tarımda gücünden faydalanılan karasığır öküzü ve erkek camış bu grubun başında yer alır. Bunların dışında tosun, düğe ve buzağıda bulunmaktadır. Ayrıca merkep ve kısarak gibi binek ve yük taşımacılığında kullanılan hayvanların yetiştirildiği de görülmektedir. Kaza genelinde yetiştirilen büyükbaş hayvan sayısı 1107'dir. Bunların içerisinde; 346 inek, 294 buzağı, 272 koşu öküzü, 85 camış, 83 düğe, 24 kısarak ve 3 merkep gelmektedir.

Küçükbaş Hayvancılık

Eti, sütü, derisi ve yünü için beslenen 348 küçükbaş hayvan içinde ilk sırayı koyun ve kuzu almıştır. Şehirde yetiştirilen koyun sayısı 157, koyun başına elde edilen gelir ise 15 kuruştur. Keçinin baş fiyatı da koyunda olduğu gibi 15 kuruştur.

Koşum hayvanları, bu grup içerisine dâhil edilmiştir. Ziraat ile uğraşan hane reislerinin tarlalarını sürmek ve yük taşımak için yetiştirilen koşum hayvanları arasında 272 koşum öküzü, 24 kısarak ve 3 adet merkep bulunmaktadır.

⁸⁰ Şehirde; sağmal çamış 60 kuruş, sağmal inek 30 kuruş, kısarak 60 kuruş, arı kovani 5 kuruştur. Ancak hayvanların besili, genç ve bakımlı olmaları bu fiyat değerlerini aşağı ve yukarı çekebilir. Bu fiyatlar ortalama değerlerdir. Osmanlı Devletinde malın fiyatlandırılması hususunda kur, narh, mübayaa, tereke, müzayedede ve serbest piyasa olmak üzere altı çeşit fiyatlandırma usulünü uygulamıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Bellekten*, c.LV, Nisan 1991, sa. 212, Ankara 1999, s.87-101; aynı yazar, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s. 846-848.

⁸¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.1, İstanbul 1997, s.189.

Arıcılık

Kayıtlarda "arı kovanı", "asel veya kuvvare"⁸² olarak belirtilen arıcılık, şehirde Sivas Mahallesi hariç bütün mahallelerde yapılmaktadır. Şehirde hane reislerinin sahip olduğu toplam arı kovanı sayısı 194'dür.

Tablo. 6. Hayvanların Mahallelere Göre Dağılımı

Hayvan Türü	Cami-i Kebir Mahallesi	Ferhat Kethüda	Yamaç	Erzurum Kapı Mahallesi	Sivas	Emir Şeyh	Ağaç Minare Mahallesi	Toplam
Arı	74	6	12	15	-	80	7	194
Buzağı	64	31	5	35	29	41	89	294
Camuş	15	11	3	12	16	10	18	85
Düğe	18	8	-	14	10	10	23	83
İnek	73	35	12	49	37	56	84	346
Keçi	-	4	-	10	3	4	5	26
Kısarak	4	4	1	-	4	4	7	24
Koşu Öküzü	38	38	12	50	34	44	56	272
Koyun	24	11	4	8	29	37	44	157
Kuzu	16	10	7	-	74	19	31	157
Merkep	1	-	-	-	-	-	2	3
Oğlak	-	1	2	-	-	2	3	8
Toplam	327	159	58	193	236	307	369	1649

Tablodan anlaşıldığı üzere şehirde toplam beslenen hayvan sayısı 1649'dur. En çok hayvancılıkla uğraşan mahalleler sırasıyla Ağaç Minare, Cami-i Kebir ve Emir Şeyh'dir. Şehirde en fazla yetiştirilen hayvan ise inektir. İneğin en fazla yetiştirilen mahalle Ağaç Minare Mahallesidir. Bu mahalleyi 73 adet inek ile Cami-i Kebir Mahallesi ve 56 adet ile de Emir Şeyh Mahallesi takip etmektedir. Arıcılığın önemli uğraş olarak görüldüğü mahalle 80 kovanla Emir Şeyh Mahallesi ve 74 kovanla ise Cami-i Kebir Mahallesi takip etmektedir. Arıcık yapılmayan tek mahalle ise Sivas Mahallesidir.

SONUÇ

Pasinler Kazası XVI-XIX. Yüzyıllar arasında Erzurum Vilayetine bağlı bir kazadır. Bu yüzyılda kazanın "nefs" olarak adlandırılacak şehir merkezi bulunmamaktadır. Kale yerleşim yeri olarak ortaya çıkan Hasankale, XIX.

⁸² Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", A.Ü. DTCFD. (Ankara 1947), s.483-511.

Yüzyıl ortasında şehir ve köy özelliklerinin birlikte yaşadığı kasaba hüviyetinde bir kasaba olarak görülmektedir.

Kasaba, XVII. Yüzyılda askerlerin meskûn olduğu askeri garnizon niteliğinde bir yerleşim yeri özelliğini de taşımaktadır. Şehir, verimli ova ve Anadolu'nun sol kolu üzerinde kurulmuş olmasına rağmen, sert iklim şartları ve güvenlik dolayısıyla tarihi süreçte yeterince nüfus barındıramamıştır.

1845 tarihine ait temattuat defterlerine bakıldığında şehirde 7 mahalle bulunmaktadır. Bu mahalleler; Erzurum Kapısı, Ağaç Minare, Sivas, Ferhat Kethüda, Emir Şeyh, Yamaç ve Cami-i Kebir'dir. Mahallelerin toplam nüfusu 1375 kişiden oluşmaktadır. Bu nüfusu çiftçiler, esnaflar, görevliler ve işçiler oluşturmaktadır.

Şehirde faaliyet gösteren iş kolları arasında ziraatla uğraşan çiftçiler ön plana çıkmaktadır. Ayrıca esnaflıkla uğraşanların bir kısmının da ziraatla uğraştıkları anlaşılmaktadır. İşçiler kategorisi içerisinde çoban, hizmetkâr, sığırtmaç ve amele işleriyle uğraşanlar kazada ki meslekler içerisinde ikinci sırayı almaktadır. Üçüncü sırada meslek grubu olarak zanaat ve ticaret erbabı gelmektedir. Son sırada ise görevliler bulunmaktadır. Görevliler; mir-ab, imam, müezzın ve medrese hocasından oluşmaktadır.

Esnaf kolları, ancak şehrin ve haftanın belirli günleri şehre pazara gelen köylülerin ihtiyacını karşılamaya paralel gelişmiştir. Ziraat-hayvancılık ve bunun etrafında oluşmuş olan esnaf kolları Pasınler'in merkez kazasının ekonomik yapısının temelini oluşturmuştur. İş kollarının tamamı, üretimden ziyade hizmet üretimi ve alım-satıma dayalıdır. Şehirde faaliyet gösteren bu hizmet grubu üçüncü sırada istihdam alanı oluşturmuştur.

Üretilen mahsulat, buğday, arpa ve "*giyah-ı bağ*" olarak adlandırabileceğimiz çayır ve tarlalardan toplanan ot ve saman dan ibarettir. Ayrıca ahali büyük ve küçükbaş hayvan ve arıcılık işiyle de uğraşmıştır. 1845'de şehirde sakin olan ahalden yaptıkları bütün işlerden dolayı; 7050 kuruş aşar vergisi, 9463 kuruş vergi-yi mahsusa ve toplamda ise 16513 kuruş vergi tahsil edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BA. TD.644.

BA.MAD.5152.

BA. MMİ. nr. 58/5, 65/3, 70/1, 102/11.

BA. MV. 52/141.

BA. ML. CRD. nr. 2059.

BA. ML. VRD. TMT. 7009, 7010, 7012, 7013, 7017, 7019, 7022.
Salname-i Vilayet-i Erzurum 1288.

Kaynak Eserler

- ABDULKADİR EFENDİ, *Topçular Kâtibi Abdulkadir(Kadri) Efendi Tarihi*, (haz. Ziya Yılmazer), c.II, Ankara 2003.
ASTARABÂDÎ, *Bezm-ü Rezm*. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990.
DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekaiyât*, (haz. Abdulkadir Özcan), Ankara 1995.
FERİDUN BEY, *Mecmua-i Münşeâtî's- Selâtin*, İstanbul 1274, c.I.
HASAN BEYZÂDE AHMED PAŞA, *Hasan Beyzâde Tarihi* (haz. Şevki Nezih Aykut) Ankara 2004. c.II.
NASUH Matrakçı, *Beyân-ı Menâzil-i Irakeyn* (haz. H. Yurdaydın), Ankara 1976.
SUDÎ Süleyman, *Defter-i Muktesid*, c.I, İstanbul 1306.
VEFİK Abdurrahman, *Tekâlif Kavaidi*, c. II, İstanbul 1330.
XENEPHON, *Onbinlerin Dönüşü/Anabasis*, (çev. T.Gökçel), İstanbul 1984.

Araştırma Eserler

- ANDREASYAN Hrand, "XIV. ve XV. yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar," TED, s. III. 1972, s.86–92.
BARKAN Ömer L., "Öşür", İA, c.IX, s.482–488.
BRANT James, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the 1835.," *Journal of the Royal Geographical Society of London*. London 1836, vol VI, s.200–213.
CUÏNET Vitali, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Paris 1892.
ÇADIRCI Musa, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Habitat II*, İstanbul 1996, s.257–263.
ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resmler", A.Ü. DTCFD. (Ankara 1947), s.483–511.
DEMİREL Ömer, II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri, Ankara 1989.
_____, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehri Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000.
EMECEN M. Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989.
ERGENÇ Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, c. IV, İstanbul 1984, s. 69–78.
_____, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII, *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara 1976, s.1265–1274.
_____, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, Ankara 2006.
FLANDİN M. Eugene, *Voyage en Perse*, Paris 1850.
GARSOIAN Nina G., "The Foundation of Theodosiopolis–Karin", *Armenian Karin/Erzerum*. Ed.by. Richard Hovannisian, Costa Mesa, California 2003.
GÖYÜNÇ Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32, İstanbul 1979, s.331–348.
GROUSSET Rene, *Histoire de l'Armenie des Origines a 1071*, Paris 1947.

- GÜRAN Tefvik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları* (1841–1861), Ankara 1989.
- HAMILTON William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, London 1842. vol I.
- İNALCIK Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Bellekten*, XXVIII/109–112, Ankara 1972, s.211–232.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300–1600*, c.1, İstanbul 1997.
- JAUBERT P. Amedee, *Voyage en Armenie et en Perse, Fait Dans es Annees 1805 et 1806*, Paris 1821.
- KALLEK Cengiz, "Kile", *DİA*, Ankara 2002, c.25.
- KARABORAN H.Hilmi, "Türkiye'de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi yay. No:60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi:17*, Ankara 1984, s.97–148.
- KINNEIR Jhon Macdonald, *A Geographical Memoir of The Persian Empire*, London 1813.
- KONUĞU Enver, "II. Basileios'tan Romanos Diogenes'e Okomi", *Prof.Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008.
- _____, *Tarihte ve Günümüzde Hasankale*. Erzurum 1998.
- Kramers, J.H, "Mahalle", *İA*, c.7, İstanbul 1993, s.144.
- KÜÇÜK Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.
- KÜTÜKOĞLU S. Mübahat, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", *Bellekten*, LIX/225, Ankara 1985, s.395–412.
- MİROĞLU İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520–1566)*, Ankara 1990.
- ORTAYLI İlber, *Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler*, Ankara 1974.
- ÖZER İlbeyi, "Temettuat Defterlerinde Somuncu Babanın Nesebi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s.4–5, İstanbul 2000, s.593–610.
- ÖZĞER Yunus, "Temettat Defterleri Işığında Bayburt Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, yıl.11, sa.24, Erzurum 2004, s.193–208.
- ÖZTÜRK Mustafa, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Bellekten*, c.LV, Nisan 1991, sa. 212, Ankara 1999, s.87–100.
- _____, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.843–850.
- ÖZTÜRK Said, "Temattuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, (Şubat-Temmuz), İstanbul 2000, s.537–591.
- _____, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996.
- PUŞKİN Alexandr, *Erzurum Yolculuğu*, (çev. Ataol Behramoğlu), İstanbul 2008.
- R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia*, London 1822.
- SMİTH-DWIGHT Eli - H.G.O., *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and Georgia and Persia*, London 1834.
- SÜMER Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara 1992.
- TURAN Osman, *Doğu Anadolu Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.
- ÜNAL Çiğdem, *Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994.
- ÜNAL M. Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518–1566)*, Ankara 1989.